

Αρχιμανδρίτης Απόστολος Καβαλιώτης

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ 1821: ΠΑΡΑΔΟΧΕΣ, ΥΠΕΡΒΟΛΕΣ, ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΕΣ ΕΠΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΓΩΝΙΣΤΙΚΩΝ ΖΗΤΗΜΑΤΩΝ

Αγαπητοί ακροατές,

Ο ουσιώδης και καταλυτικός ρόλος ενός θεσμού, όπως ο εκκλησιαστικός, στην εκπλήρωση ενός αποτελέσματος με ιστορική σημασία είναι αναγκαίο να οράται στη μακρόχρονη διάστασή του και όχι με βραχεία οπτική ή σύμφωνα με περιστασιακά και μεμονωμένα γεγονότα. Ακόμα όμως και αν τα γεγονότα αυτά έχουν για ορισμένους μεγάλο ειδικό βάρος, τότε πρέπει οι ενδιαφερόμενοι να διερευνούν με καθαρό βλέμμα τις συνθήκες υπό τις οποίες τελούνται οι πράξεις και τα κίνητρα πίσω από αυτές. Θα επανέλθουμε στο σημείο αυτό αργότερα στην ομιλία μας, αφού αναφερθούμε στη διαρκή προσπάθεια των εκκλησιαστικών προσώπων ώστε να διατηρηθεί άσβεστη η φλόγα του ελληνισμού στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Η ελληνικότητα ήταν εκείνη εξάλλου που κέντρισε το ενδιαφέρον των Δυνάμεων για την αναγνώριση του νεοελληνικού κράτους, σε συνδυασμό με την προσοχή που έδειξε ο ευρωπαϊκός Ρομαντισμός για τα επαναστατικά κινήματα του τέλους του 18^{ου} αιώνα και των αρχών του 19^{ου}, καθώς και για την παύση της καταπίεσης των λαών. Ειδικότερα για τη χώρα μας σημειώνει ο Roderick Beaton ότι αυτή ως σύγχρονο έθνος-κράτος αποτελεί προϊόν του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, διότι όταν ξέσπασε η επανάσταση το 1821 η σύγκρουση διεθνοποιήθηκε επιτυχώς κινητοποιώντας ευρωπαϊκές «ρομαντικές» ιδέες για την αρχαία Ελλάδα, στην υπηρεσία της «αναβίωσης» ενός μακρά καταπιεσμένου αλλά λανθάνοντος έθνους. Την ίδια ιδέα υποστήριξαν κορυφαίοι Άγγλοι ρομαντικοί ποιητές όπως Percy Bysshe Shelley και ο Lord Byron¹.

Ο αγώνας, επομένως, για την Εκκλησία δεν ήταν μόνο ένας ο οποίος θα χαρακτηριζόταν από έμπρακτες καταδηλώσεις συμπαράστασης στους ήρωες του 1821, όπως το σήκωμα του καριοφιλίου και η επίθεση εναντίον του Οθωμανού, αλλά και ένας ο οποίος στόχευε στην αξιοποίηση της διατήρησης της ελληνικής ταυτότητας επί αιώνες μέσα στις συνθήκες της σκλαβιάς. Ήδη από την εποχή της Οικουμενικής Συνόδου της Φερράρας-Φλωρεντίας (1431-1439), και ενώ είχαν το

1430 και 1431 κυριευθεί η Θεσσαλονίκη και τα Ιωάννινα αντίστοιχα από τον Μουράτ Π², σημαίνοντας την αρχή για την κατάκτηση της ελλαδικής επικράτειας, ο Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων, που έλαβε μέρος στις εργασίες της Συνόδου, είχε αντιταχθεί στη συγκρότηση ορθόδοξου κράτους κάτω από ξενική κατοχή. Έβλεπε ότι ο λαός είχε αποξενωθεί από τα κοινωνικά δικαιώματά του καθώς αδιαφορούσε πλέον για το ιστορικό του πεπρωμένο. Σε μια σειρά επιστολών του προς διακεκριμένα πολιτικά και εκκλησιαστικά πρόσωπα, τόνιζε τη σημασία των εννοιών της ελευθερίας και της δικαιοσύνης και πρότεινε τη λήψη μέτρων οικονομικής, δημοσιονομικής και φορολογικής πολιτικής. Ακόμα δε περισσότερο, έχοντας αναδιψήσει στις αρχαιοελληνικές ρίζες του έθνους πρέσβευε την εσωτερική ανασυγκρότηση και τη μη αναμονή εξωτερικής βοήθειας³. Στην Ιταλία την ίδια εποχή βρέθηκε για τους ίδιους λόγους ο Βησσαρίων. Ο μετέπειτα βίος του, κατά τον οποίο συνδέθηκε όχι μόνο με εκκλησιαστικά αλλά και για ένα διάστημα με πολιτικό αξίωμα ως κυβερνήτης της Μπολόνια (1450-55), επικεντρώθηκε μεταξύ άλλων στην αναζήτηση στρατιωτικής βοήθειας από τη Δύση ώστε να ενισχυθεί η άμυνα του Βυζαντίου εναντίον των Τούρκων. Το μεταφραστικό του έργο, που περιλάμβανε τα *Μεταφυσικά* του Αριστοτέλη και άλλες πραγματείες αρχαίων Ελλήνων σοφών, έδωσε την ευκαιρία στους δυτικούς να κατανοήσουν στη γλώσσα τους σημαντικό μέρος της ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης το οποίο διαφορετικά θα ήταν επίπονο να προσεγγίσουν⁴.

Αναγνωρίζεται σχετικά με τα μετέπειτα ιστορικά βήματα που διένυσε η Ορθόδοξος Εκκλησία ότι αυτή υπήρξε η κιβωτός εντός της οποίας διατηρήθηκε για αιώνες η ελληνική εθνική ιδέα, που όταν διαμορφώθηκαν οι κατάλληλες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες είχε την ευκαιρία να εκδηλωθεί. Διέδωσε την ελληνική γλώσσα και διατήρησε άσβεστη τη φλόγα της εθνικής αποκατάστασης. Αν εντοπίζονται υπερεθνικές και όχι εθνικές ή μειονοτικές προσεγγίσεις του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης την ίδια ώρα, οφείλονται στην οικουμενικότητα της αποστολής της Εκκλησίας, η οποία θα υπονόμει και θα αλλοίωνε τη θρησκευτική αποστολή της ως χώρου διατήρησης της ορθόδοξης πίστης. Ουδείς ωστόσο εμπόδισε αξιομνημόνευτες κινήσεις υπέρ των ελληνικών γραμμάτων και της γλώσσας μας εν γένει, στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Συνοψίζουν θαυμάσια τις πρωτοβουλίες του οι Δημήτριος Παπασταματίου και Φωκίων Κοτζαγεώργης, μνημονεύοντας τις ενέργειες συγκεκριμένων προσώπων: πρώτα την αναδιοργάνωση και προβίβαση σε σχολή από

τον πατριάρχη Ιωσάαφ (1556-1565) του δημιουργημένου τα πρώτα χρόνια μετά την άλωση σχολείου στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και την ανανέωση του προγράμματος διδασκαλίας με την τοποθέτηση ως διευθυντή του λόγιου Ιωάννη Ζυγομαλά· θα παρέχονταν πλέον στην Πατριαρχική Σχολή σπουδές μέσου και ανωτέρου επιπέδου στον ελληνικό κόσμο. Για το έτος 1622 χαρακτηρίζεται ως ορόσημο η τοποθέτηση ως διευθυντή της πατριαρχικής σχολής του Αθηναίου λόγιου Θεόφιλου Κορυδαλλέα, ο οποίος θα δημιουργήσει ευρύ κύκλο μαθητών και με την αίγλη που θα προσδώσει στη σχολή θα επηρεάσει καθοριστικά το περιεχόμενο της παρεχόμενης εκπαίδευσης στον ελληνικό χώρο γενικότερα έως τον 18^ο αιώνα. Σημειώνοντας δε τη λειτουργία πατριαρχικού τυπογραφείου από το 1798 έως το 1821 με πρωτοβουλία του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε', είναι ευκαιρία να σημειωθεί η προέλευση μεγάλου αριθμού διανοούμενων και απλών δασκάλων από τους κόλπους της Εκκλησίας σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης. Η συμβολή τους στην ελληνική παιδεία θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική, μάλιστα τονίζεται ότι «δεν υπηρετούσαν κάποια εκπαιδευτική πολιτική της Εκκλησίας». Αντιθέτως, έχοντας μορφωθεί υπό τη σκέπη της διέθεταν ένα σοβαρότατο πλεονέκτημα σε σχέση με τους υπόλοιπους ορθόδοξους ώστε «ενεργούσαν για την προώθηση εν γένει της ελληνικής παιδείας»⁵.

Πολλά αν όχι όλα όσα αναφέρθηκαν προϋπέθεταν την οικονομική συμβολή της Εκκλησίας σε μια σειρά ενεργειών και δραστηριοτήτων που δύσκολα θα μπορούσαν να λάβουν χώρα δίχως σταθερή πηγή χρηματοδότησης. Μιας Εκκλησίας που τουλάχιστον στα όχι τόσο κοντινά πρόθυρα του αγώνα, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα έως το ξέσπασμά του, κάθε άλλο παρά εύπορη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί. Είναι άποψη του Χρήστου Πατρινέλη, συγγραφέα κειμένου στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ότι «η Εκκλησία, καταποντισμένη συνήθως στα χρέη... εκτεθειμένη στην αυθαιρεσία της κρατικής εξουσίας», αλλά και κλυδωνιζόμενη συνεχώς από τους ανταγωνισμούς της ιεραρχίας – για να μην υποτεθεί ασφαλώς ότι κρύβουμε κάποια αρνητική εσωτερική πτυχή του ιστορικού της – μοιραία εξαρτήθηκε οικονομικά και πολιτικά από την παντοδύναμη τάξη των Φαναριωτών. Που της συμπαραστάθηκαν βεβαίως υλικά και ηθικά, ωστόσο μετέφεραν στον χώρο της τους δικούς τους ανταγωνισμούς. Ακόμα και αντικείμενο οικονομικής εκμετάλλευσης υπήρξε, όπως και σφετερισμού των χρημάτων της. Φωτισμένοι πατριάρχες, παρά τις ανάγκες που φαινόταν να έχει ο εκκλησιαστικός θεσμός κατάργησαν πάντως ορισμένες

αμφισβητήσιμες μορφές συγκέντρωσης εσόδων, ενώ μια πιο δίκαιη φορολόγηση για τις ενορίες σύμφωνα με τις ανάγκες τους επέτυχαν οι συντονισμένες διαμαρτυρίες κληρικών. Δεν ανακόπηκε ωστόσο η αυξητική πορεία του πατριαρχικού χρέους, που ενώ το 1726 ανερχόταν στα 100.000 γρόσια εκτοξεύθηκε το 1818 στα 2.000.000, επηρεασμένο και από την υποτίμηση κατά 50% που δέχτηκε το γρόσι έως το 1800, και κατά 100% έως το 1818⁶.

Μέσα, επομένως, σε μια πάρα πολύ δύσκολη πραγματικά κατάσταση η Εκκλησία συνέβαλε αποφασιστικά στο ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης του 1821. Το έκανε είτε με την επιβίωσή της ως θεσμού κατά την οθωμανική κατάκτηση, άρα και την ανάδειξή της σε μοναδική πηγή παιδείας, επομένως και ευκαιριών των Ελλήνων για κοινωνική πρόοδο⁷, είτε και καθοδηγώντας τον ίδιο τον αγώνα κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων του. Πράξη δημόσιου παραδειγματισμού των Ελλήνων υπήρξε άλλωστε ο απαγχονισμός του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' από την πύλη της πατριαρχικής έδρας ανήμερα το Πάσχα του 1821⁸.

Δεν θα αρνηθεί κανείς αυτό που ο πανεπιστημιακός ιστορικός Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος παρατηρεί: όταν ο Πατριάρχης πληροφορήθηκε το ξέσπασμα της επανάστασης του Υψηλάντη, σύμφωνα με μία μόνο πηγή, το άρθρο του Γεώργιου Μαυροκορδάτου στο φύλο 1260 της εφημερίδας *Αιών* το 1852, έσπευσε, συνοδευόμενος από τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Προκόπιο και τρεις πολιτικούς αξιωματούχους, να επισκεφτεί τον σείχουλισλάμη, ανώτατο θρησκευτικό αρχηγό των Οθωμανών, ώστε να δηλώσει ότι το γένος ήταν αμέτοχο και να ζητήσει την προστασία των Ελλήνων. Ωστόσο το έπραξε διότι είχε προβλέψει ότι επερχόταν γενική σφαγή των Ορθοδόξων, την οποία επιχείρησε να αποσοβήσει. Η γενική του στάση ήταν να παραμείνει στη θέση του στην Κωνσταντινούπολη, διότι πρέσβευε ότι αν ο ίδιος και η Ιερά Σύνοδος προχωρούσαν σε ενθάρρυνση της επανάστασης θα παρείχαν κάθε δικαιολογία στον σουλτάνο να εξολοθρεύσει ολόκληρο το έθνος. Αν όμως διατηρούσαν τη θέση τους και πέθαιναν, η Χριστιανοσύνη θα λάμβανε κάθε δικαίωμα να υπερασπίσει το έθνος εναντίον του τυράννου. Η κίνηση προσέγγισης του σείχουλισλάμη είχε ως ευτυχές αποτέλεσμα την άρνηση έκδοσης εκ μέρους του τού φετβά ο οποίος θα επέτρεπε, με τη νομική κατοχύρωση που λάμβανε από το Κοράνιο, για την τιμωρία αθώων για πράξεις ενόχων συγγενών του, όπως το ζητούσε ο σουλτάνος⁹. Ο απαγχονισμός του Πατριάρχη αποφασίστηκε στο πλαίσιο των διωγμών που εξαπέλυσε ο Σουλτάνος τον Μάρτιο και τον Απρίλιο και στην

Κωνσταντινούπολη, όταν στράφηκε εναντίον ηγετικών προσώπων των Ελλήνων. Συνελήφθη τη 10^η Απριλίου ενώ μπορούσε να έχει διαφύγει, ώστε να τιμωρηθεί παραδειγματικά και εκκωφαντικά στο πρόσωπό του ολόκληρος ο κλήρος για την αποτυχία του να σταθεί εγγυητής της υπακοής των Χριστιανών. Δεν ήταν λίγοι οι Οθωμανοί που αποδοκίμασαν το στυγερό έγκλημα, αρχή για ανάλογη εγκληματική συμπεριφορά εναντίον και άλλων εξεχόντων εκκλησιαστικών προσώπων το επόμενο διάστημα¹⁰.

Απολογισμός του Γάλλου προξένου François Pouqueville αναφέρεται σε 100 πατριάρχες και επισκόπους που βρήκαν τον θάνατο δολοφονημένοι στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και του επαναστατικού αγώνα. Πριν από το 1821 είχαν ηγηθεί περισσότερων από 80 εξεγέρσεις των Ελλήνων. Ιδιαίτερο παράδειγμα η απελευθέρωση της Ανατολικής Κεντρικής Ελλάδας από το 1680 έως το 1700 κατόπιν εξέγερσης με ηγέτες τους Επίσκοπους Ιερόθεο Θηβών και Φιλόθεο Σαλώνων. Είναι γνωστή η ευλογία του φλάμπουρου της Επανάστασης στην Αγία Λαύρα στις 17 Μαρτίου 1821 και στην Πάτρα στις 25 Μαρτίου 1821 από τον Επίσκοπο Πατρών Γερμανό, ενώ πρέπει να μνημονευθεί και κήρυξή της στη Φωκίδα από τον Ησαΐα Σαλώνων, που θυσιάστηκε στην Αλαμάννα. Ο κατάλογος δεν εξαντλείται εδώ, είναι μακρύς¹¹.

Είναι σημαντικό, τώρα προς το τέλος της ομιλίας αυτής, όσο και ενδιαφέρον να σχολιασθεί η άποψη του R. Clogg περί αντικληρικαλισμού ο οποίος κατά τον ίδιο επικρατούσε ανάμεσα στους Έλληνες από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα έως το 1821, σύμφωνα με αναφορά του Sir William Gell. Μάλιστα αναγνωρίζει το αρνητικό αυτό αίσθημα σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και υποστηρίζει ότι έρχεται σε αντίθεση με την αμφισβητούμενη ως εκ τούτου άποψη άλλων συγγραφέων ότι η Εκκλησία έπαιξε κεντρικό ρόλο στη σφυρηλάτηση του ελληνικού εθνικού κινήματος. Δηλαδή με την άποψη του Sir Steven Runciman, που έγραψε για παράδειγμα ότι ο Ελληνισμός επέζησε και καλλιεργήθηκε από την Εκκλησία διότι οι Έλληνες ήλπιζαν αδιάκοπα και έκαναν σχέδια για την ημέρα που θα ανακτούσαν την ελευθερία τους. Ή με την άποψη του Douglas Dakin, που είδε ότι ήταν τόσο δεμένη η ύπαρξη των Ελλήνων με την Εκκλησία τους ώστε κατά το απελευθερωτικό κίνημά τους δεν υπήρξε εχθρότητα προς το ελληνικό Πατριαρχείο, συγκρίσιμη τουλάχιστον με αυτή που οι Ιταλοί έδειχναν απέναντι στον Παπισμό. Ή ακόμα και με την άποψη του Διονυσίου Ζακυθηνού που έγραψε ότι είναι παγκοσμίως αναγνωρισμένο ότι η Εκκλησία

διέσωσε το ελληνικό έθνος κατά τα σκοτεινά χρόνια της δουλείας¹².

Αποτελούν ήδη οι διατυπώσεις αυτές τις απαντήσεις στην άποψη περί γενικευμένου αντικληρικανισμού, ο οποίος, αν υφίστατο μπορεί ενδεχομένως να δικαιολογηθεί. Δεν μπορεί να αρνηθεί ένας μελετητής, εφόσον επιθυμεί να είναι αντικειμενικός, ότι υπήρξαν την εποχή εκείνη σοβαρές θρησκευτικές έριδες, οι οποίες ήταν λογικό να κλονίσουν το θρησκευτικό αίσθημα του απλού λαού. Παρόλα αυτά διατυπώνεται η άποψη ότι επρόκειτο για προϊόντα ζηλωτισμού και υπερβολικής προσκολλησίσεως στους λειτουργικούς κανόνες, που δεν έθιγαν την ουσία της Ορθοδοξίας και τους εκκλησιαστικούς θεσμούς. Όμως από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα η Εκκλησία εισήλθε στην κρισιμότερη φάση της ιστορίας της, όταν αντιμετώπισε τις «νέες ιδέες» του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού η ισχύς και επίδραση του οποίου υπήρξαν αναμφισβήτητες. Ειδικά στα αστικά κέντρα πύκνωναν όλο και περισσότερο, κυρίως από το 1770, τα κρούσματα αθεϊσμού, εκπροσωπούμενα από λιμπερτίνους, βολταιρόφρονες και νατουραλίστες, υποχρεώνοντας την ευρισκόμενη σε θέση αμυνόμενου Εκκλησία να απειλεί αλλά και να καταδικάζει και να αφορίζει. Βρέθηκε εμπρός στην εισαγωγή ενός τρόπου ζωής που λάτρευε τα γαλλικά ρομάντζα και ασκούσε ελευθεριάζοντα ήθη. Όταν στα τέλη του 18^{ου} αιώνα η Εκκλησία επιχείρησε να αναλάβει ρόλο εκπληρωτή των πόθων και προσδοκιών του υπόδουλου γένους που εισέρχονταν σε τελικό στάδιο δέχτηκε την ολομέτωπη αντεπίθεση των γαλλόφρονων λογίων και των φιλοσόφων οι οποίοι στην προσπάθεια πολιτικοποίησης της αναβράζουσας κατάστασης κατηγόρησαν τον εκκλησιαστικό θεσμό και δη την ηγεσία του για φιλοχρηματία, διαφθορά, αδιαφορία και εχθρότητα προς την παιδεία και στάση υποταγής στον Τούρκο δυνάστη. Αντιπαράτασσονταν οι εκπρόσωποι δύο διαφορετικών κόσμων που μιλούσαν διαφορετική γλώσσα¹³.

Όσο και αν γίνεται λόγος για το ισχυριζόμενο κλίμα γενικευμένης εχθρότητας κατά της Εκκλησίας, τα πράγματα φαίνεται ότι ήταν πολύ διαφορετικά στην πραγματικότητα όταν ξέσπασε η ελληνική επανάσταση. Στον περίφημο λόγο του στην Πνύκα απέναντι στους νέους στις 13 Νοεμβρίου 1838 ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης είπε μεταξύ άλλων τα εξής: *«Όταν αποφασίσαμε να κάμουμε την Επανάσταση, δεν εσυλλογισθήκαμε ούτε πόσοι είμεθα ούτε πως δεν έχουμε άρματα ούτε ότι οι Τούρκοι εβαστούσαν τα κάστρα και τας πόλεις ούτε κανέναν φρόνιμο μας είπε “πού πάτε εδώ να πολεμήσετε με σιταροκάραβα βατσέλα”, αλλά ως μία βροχή έπεσε εις όλους μας η επιθυμία της ελευθερίας μας, και όλοι, και ο κλήρος μας και οι*

προεστοί και οι καπεταναίοι και οι πεπαιδευμένοι και οι έμποροι, μικροί και μεγάλοι, όλοι εσυμφωνήσαμε εις αυτό το σκοπό και εκάμαμε την Επανάσταση»¹⁴.

Σας ευχαριστώ για την προσοχή σας

¹ Beaton, R. (2016). The Romantic Construction of Greece. In P. Hamilton (ed.), *The Oxford Handbook of European Romanticism*. Oxford: Oxford University Press, 601. (601-617)

² Özsüer, E. (2017). The Greek conception of the Ottoman Era: Islamophobia and Muslims labeled as the other. *Acta Via Serica*, 2(2), 58. (47-68)

³ Siniosoglou, N. (2012). Radical Platonism in Byzantium. Illumination and Utopia in Gemistos Plethon. *Βυζαντινά σύμμεικτα*, 22, 421-422. (413-429)

⁴ Wilson, N. G. (1994). *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση*. Αθήνα: «Νέα Σύνορα» – Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 121-122.

⁵ Παπασταματίου, Δ., & Κοτζαγεώργης, Φ. (2015). *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη Διάρκεια της Οθωμανικής Πολιτικής Κυριαρχίας*. Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, 105-113.

⁶ Πατρινέλης, Χ. (1975). Εσωτερική ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΑ΄. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 126. (126-133)

⁷ Meyendorff, J. (άγνωστη χρονολογία). Christianity: Eastern Orthodoxy. *Britannica*. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.britannica.com/topic/Eastern-Orthodoxy>.

⁸ Petropoulos, J. A. (1970). Reviewed Work: The Orthodox Church and Independent Greece, 1821-1852 by Charles A. Frazee. *The Journal of Modern History*, 42(3), 412. (412-414)

⁹ Δεσποτόπουλος, Α. (1975). Από το κεφάλαιο «Η Ελληνική Επανάσταση (1821-1830)». *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΒ΄. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 32-34.

¹⁰ Στο ίδιο, 130-135.

¹¹ The Holy Synod of the Church of Greece (2014). *COMMUNIQUE: A reply to unhistorical views regarding the part of the Orthodox Church in the 1821 Greek War of Independence* (English translation by Dr Nikolaos C. Petropoulos), 1. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.ecclesia.gr/english/holysynod/committees/identity/1821_comm_2014.pdf. (1-4)

¹² Clogg, R. (2016). Anti-clericalism in pre-independence Greece c 1750–1821. *Studies in Church History*, 13 (The Orthodox Churches and the West), 257. (257-256)

¹³ Δεσποτόπουλος, ό.π. υποσημ. 9, 132.

¹⁴ Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων (2008). *Ο Λόγος του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη στην Πνύκα*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 13.